

Objavljeni primarni izvori iz Osmanskog razdoblja kao doprinos historiografiji Bosne i Hercegovine (2000–2019)

Aladin Husić

Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu
husica@yahoo.com

Sažetak: Dvije decenije predstavljaju sasvim dovoljnu vremensku distancu za značajne iskorake u historiografskoj produkciji ma o kojem se razdoblju radilo. Objavljivanje izvorne građe predstavlja najznačajniji korak u stvaranju pretpostavki za opsežnija historiografska istraživanja. Osmansko razdoblje jedan je od onih perioda čiji konačni historiografski rezultati, uslijed jezičkih i drugih specifičnosti, umnogome ovise upravo o publiciranju izvorne građe, što omogućava iskorak iz reduciranih uskospecijalističkih, osmanističkih istraživanja u široko istraživačko polje izvan toga kruga. U fokusu ovoga razmatranja jesu osmanski izvori kao doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji.

Razmatrajući pristup navedenom pitanju, opredijelili smo se za princip osvrta samo na cjelovite, osmanske izvore obimnijeg sadržaja bez nekih pojedinačnih, sitnijih prijevoda koji su se pojavili u literaturi. U tom kontekstu osvrnut ćemo se na tri osnovna pitanja, i to:

1. Značaj objavljivanja izvora osmanske provenijencije,
2. Vrste objavljenih izvora kao pretpostavka za izučavanje pojedinih pitanja iz prošlosti Bosne i
3. Metodološki pristupi u obradi izvora.

Kroz navedena pitanja bit će prezentirani i vrednovani osnovni rezultati u oblasti publiciranja historijskih izvora osmanske provenijencije, objavljenih kod nas u periodu od 2000. godine do danas. U naznačenom razdoblju dominiraju dvije vrste osmanskih izvora – osmanski popisni defteri i sidžili. U tom smislu razmatrat će se vremenska, prostorna i problemska dimenzija ovih izvora. Želimo ukazati na to koja razdoblja i područja pokrivaju i koja je pitanja moguće aktualizirati i valorizirati na temelju spomenutih izvora.

Ključne riječi: historiografija, osmanski izvori, defteri, sidžili, Bosna, Hercegovina, Klis

Uvod

U proteklim decenijama održana su dva važna skupa / savjetovanja posvećena historiografiji – 1982. i 1999. godine.¹ U njima su sagledani najvažniji rezultati bosanskohercegovačke historiografije postignuti u dva, po vremenskom okviru koji obuhvataju, prilično neuravnotežena historijska razdoblja

¹ *Prilozi*, 2000.

– 1945–1980. i 1980–1999. godine.² Avdo Sućeska je valorizirao rezultate kroz pitanja koja su obuhvaćena u godinama poslije Drugog svjetskog rata, ali je ukazao i na smjernice i pitanja koja stoje pred historiografijom koja se odnosi na osmansko razdoblje.³ Ako bi se rezimirano željela istaći pitanja, onda se može reći da su time obuhvaćeni rezultati koji se odnose na agrarno pitanje, timarski sistem, uspostavu osmanske vlasti, prihvatanje islama, migracije, položaj seljaštva, vojnu i poluvojnu organizaciju, razvitak lokalne uprave, nastanak i razvoj gradova i organizaciju gradske proizvodnje.

U drugom slučaju, na skupu održanom 1998. dva su se autora bavila historiografskim postignućima, i to Enes Pelidija⁴ i Ahmed S. Aličić.⁵ U tim osvrtima evidentna su dva različita pristupa u sagledavanju rezultata historiografije osmanskog perioda. Prvi se odnosio na radove tipa studija i njihovu tematsku klasifikaciju, podijeljenu na način: administrativno-upravna organizacija i društveni odnosi, vojna pitanja, gradovi, vakufi, privreda, konfesije i migracije, kultura i obrazovanje i objavljeni izvori. Taj osvrt metodološki bi se mogao kvalificirati faktografsko-analitičkim bez neke kritičke note. Za razliku od toga, drugi osvrt na historiografiju 19. stoljeća vrlo je kritički intoniran prema onim djelima koja to, po ocjeni autora, zaslužuju uz odgovarajuću argumentaciju. U njemu je data ocjena šta sa stanovišta historiografije predstavlja značajan pomak i rezultat, a šta zaslužuje ocjenu nenaučnog, tendencioznog i djela koja to nisu sa stanovišta naučne akribije. Ovome treba dodati još jedan skup pod nazivom *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000.* na kojem je skrenuta pažnja na osmanske izvore objavljene u navedenoj dekadi.⁶ Iako je tim osvrtom obuhvaćen tek objavljeni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, ovdje će biti spomenut zbog toga što se uklapa u kontekst i što bi cjelina izlaganja o ovim izvorima njegovim izostavljanjem bila nepotpuna.

Ono što je evidentno iz dva osvrtu na historiografiju (1980–1998) jeste relativno mali broj bibliografskih jedinica koje predstavljaju publiciranje izvora. Gotovo da začuđuje kako je u vremenskom razdoblju od nepune dvije

² Ne znam zašto se ovakvi skupovi upriličuju u godinama koje ne predstavljaju zaokružene dekade. Skup održan 2019. planiran je za 2017. Logično bi bilo, kao što je to i prilikom prvog savjetovanja 1982. godine, da to bude na “punu” dekadu i da se u praksu uvede savjetovanje svake dvije decenije na “punu” dekadu. Apsurd je veći tim prije što je skup posvećen historiografiji održan i 2000. godine. Sljedeće savjetovanje trebalo bi planirati i upriličiti 2040. godine, što bi bio logičan redosljed.

³ Sućeska, 1983.

⁴ Pelidija, 2000.

⁵ Aličić, 2000.

⁶ Zlatar, 2003.

decenije objavljen mali broj historijskih izvora osmanske provenijencije.⁷ Međutim, ukazano je na potrebu njihovog objavljivanja u većem broju u cilju stvaranja pretpostavki za šira historiografska istraživanja. U tom smislu moglo bi se kazati da je period 2000–2019. u pogledu objavljivanja osmanskih izvora znatno produktivniji u odnosu na prethodno razdoblje i stoga zaslužuje zaseban tretman u sagledavanju historiografskih dostignuća. Stoga će u ovom osvrtu biti ukazano na rezultate na planu objavljivanja izvora osmanske provenijencije, nezaobilaznih za praćenje brojnih procesa u razdoblju dužem od četiri stoljeća osmanske uprave.

Razmatrajući sami pristup navedenom pitanju, ovom prilikom opredijelili smo se za princip osvrta na cjelovite osmanske izvore obimnijeg sadržaja bez parcijalnih prijevoda dijelova cjeline obimnih izvora. Naše interesovanje se kreće u krugu bosanskohercegovačke historiografske produkcije. U sagledavanju tog opusa, nekako spontano, nametnula su se sljedeća pitanja:

1. Značaj objavljivanja izvora osmanske provenijencije za bosanskohercegovačku historiografiju;
2. Vrste objavljenih izvora kao pretpostavka za izučavanje pojedinih pitanja iz historije Bosne i
3. Metodološki pristupi u obradi izvora.

Kroz navedeni okvir bit će prezentirani osnovni rezultati u oblasti publiciranja historijskih izvora osmanske provenijencije, objavljenih kod nas u periodu od 2000. godine do danas.

1. O značaju objavljivanja osmanskih izvora

Osnovna zadaća i smisao historijske nauke leži u potrazi za odgovorima na nama nepoznata pitanja iz prošlosti, pokušaju rekonstrukcije događaja i historijskih procesa te interpretaciji koja će nas približiti povijesnoj realnosti. Najpouzdaniji put vodi preko historijskih izvora kao jedine prave trase i vodi-lje ka tom cilju. Historijski izvori su fundament historijske nauke i kao takvi najvažniji temelj i najpouzdanije “vrelo” spoznaje, pretpostavka za interpretaciju povijesnih nepoznanica. Oni pomjeraju granice naših spoznaja, u značajnoj mjeri mijenjaju sliku i percepciju vremena na koje se odnose. I najzad, što smo bliže izvorima, to nam je prošlost sadržajnije, jasnija i zanimljivija i preko njih smo sigurno korak bliže povijesnoj realnosti.

Iako nisu toliko raznoliki po svojoj vrsti, izvori objavljeni u proteklom periodu ipak nam pružaju iznimne mogućnosti za rekonstrukciju i interpretaciju

⁷ Pelidija, 2000: 107-108; Aličić, 1985: 658; Handžić, 1986; Jačov, 1983.

prošlosti pojedinih područja, vremenskih razdoblja, posebno nekih vrlo značajnih pitanja iz prošlosti Bosne⁸ pod osmanskom vlašću. Oni su sredstvo demistifikacije i demitologizacije prošlosti, koje našim prostorima nisu strane niti su nepoznanica. Vrijednost i značaj objavljivanja izvora najbolje se zrcali u jednoj ocjeni izrečenoj upravo nakon neočekivanog susreta s osmanskim izvorima. A ta ocjena glasi:

Možda u ovom pogledu postoje najjače zablude u našoj historiografiji: rečeno je, ne jednom da su Turci varvari ... Razume se, tvrdnja je izricana uvek apodiktički, a ne kao rezultat nekog solidnog proučavanja ekonomskih i društvenih prilika otomanske države.

Posebice treba izbegavati stereotipne klišeje kada se raspravlja naša istorija turskog perioda. Najopasnija smetnja objektivnog proučavanja jeste uobičajeno posmatranje čitave istorije pod otomanskom vlašću kroz prizmu 19. veka (u kojoj ima, takođe, vrlo mnogo nacionalnog romantizma).⁹

Naprijed istaknuti zaključak izrečen je nakon susreta i temeljite analize jedne vrste izvora (*sidžila*) o kojoj će i ovdje, pored ostalih, biti riječi. Naprijed navedenu konstataciju nije dosljedno pratio autorov pristup jer je i sam već (pod)naslovom skrenuo u potpuni historijski romantizam, determinirajući povijest sarajevskog stanovništva kao "istoriju Srba"(!?). Upravo su zbog ovakvih pokliznuća i romantizma neophodni izvori kao temelj odbrane od romantičarske poplave.

Ako bismo željeli opću karakteristiku promatranog razdoblja, onda bi se moglo kazati da ona možda i ne obiluje velikim brojem bibliografskih jedinica nastalih kao rezultat publiciranja izvorne građe. Međutim, njihov značaj ogleđa se u nekim drugim elementima, prije svega u voluminoznosti, u širini prostora koji ti izvori obuhvataju i u vrlo bogatom sadržaju. Također, ni kvantitativna dimenzija nije za potcijeniti, posebno ako se ima u vidu sva složenost obrade bilo koje vrste izvora publiciranih u proteklom razdoblju, a posebno izvora ove vrste.

2. Vrste objavljenih izvora objavljenih u Bosni

Premda su izvori mnogobrojni i raznoliki po svojoj vrsti i sadržaju, historioografsku produkciju u Bosni i Hercegovini u proteklom vremenskom periodu obilježilo je uglavnom publiciranje dvije vrste historijskih izvora: *osmanski*

⁸ Pojam Bosna ovdje podrazumijeva administrativni prostor Bosanskog ejaleta koji danas ima regionalno značenje a ne samo uže koje se odnosi na današnju Bosnu i Hercegovinu.

⁹ Nedeljković, 1954.

popisni defteri i *sidžili*. Ovome treba dodati i tek objavljenu seriju pojedinačnih dokumenata iz Arhiva Franjevačkog samostana Fojnica. Međutim, ono što se grubim uvidom u objavljene izvore bilo koje od navedenih vrsta nameće kao osnovni dojam jeste svojevrsna “ravnoteža” kada je u pitanju broj objavljenih publikacija, kao da se planski vodilo računa o toj ravnoteži. Karakter tih izvora, sadržaj posebno, način njihovog izdavanja ni iz daleka zapravo nema tu vrstu “ravnoteže”. Razlog tome je ishodište i karakter samoga sadržaja izvora. Oni se u svojoj prirodi, sadržaju, suštini, kao i u svome volumenu bitno razlikuju. Osim sadržajnih, koje su objektivne naravi, u pitanju su i metodološke razlike na koje ćemo se posebno osvrnuti.

Budući da su defteri izvori specifičnog karaktera, to ovdje želimo ukazati na neke opće karakteristike proistekle iz rezultata njihovog objavljivanja, ali i sadržaja samih izvora kao pretpostavke za izučavanje brojnih historijskih pitanja. Vremenski pripadaju uglavnom periodu rane osmanske uprave u Bosni (15. i 16. stoljeće), s izuzetkom jednog koji se odnosi na prve godine 18. stoljeća. Ono što se s vremenskog aspekta može istaći jest da u publiciranim izvorima dominira pokrivenost druge polovine 16. stoljeća iz kojeg potječe većina publiciranih izvora. Od preostala dva publicirana izvora, jedan se odnosi na prve godine osmanske vladavine i samo stanje nakon razgraničenja po odredbama Karlovačkog mira 1701. godine. Druga vrlo značajna činjenica u navedenom jeste da objavljeni izvori pokrivaju veoma širok geografski prostor i pripadaju Bosanskom, Kliškom i Hercegovačkom sandžaku. To predstavlja vrlo važnu činjenicu jer omogućava izučavanje značajnog broja pitanja koja izlaze iz okvira lokalnog i imaju svoj širi regionalni značaj. To je samo jedna od pozitivnih strana publiciranja tih izvora. Stoga nije čudo da interes za njih, njihov sadržaj, nisu pokazivali samo historičari, kojim god se pitanjem bavili – administrativnim, ekonomskim ili pitanjima agrarnih odnosa, nego i pravnici, historičari države i prava.¹⁰ Podjednak kapacitet u pogledu ekonomsko-pravnih, društvenih i sličnih pitanja imaju i *sidžili*, na koje ćemo se ovdje posebno osvrnuti.

2.1. Publiciranje deftera

U praćenju i predstavljanju ovih izvora polazimo od hronologije njihovog nastanka, a ne redosljeda objavljivanja. Bez obzira na njihovu suštinsku sličnost, jednoobrazan sadržajni karakter, oni se ipak po mnogo čemu razlikuju – kako u svojoj formi tako i po svome značaju. Koliko god pitanje uspostave

¹⁰ Spajić, 1950.

osmanske vlasti na našim prostorima izgledalo riješeno, ono je nedovoljno da ukaže na sve segmente tranzicije – političke, društvene, ekonomske pa i administrativne. U tom smislu nemjerljiv značaj ima objavljivanje *Sumarnog popisa sandžaka Bosne iz 1468/69. godine*.¹¹ Osim što predstavlja do sada najsažajnjiju i najpouzdaniju sliku prilika u Bosni neposredno nakon uspostave osmanske vlasti, taj nam izvor omogućava i mnoga retrospektivna promatranja, a ne samo ono što je uslijedilo nakon tog historijskog zaokreta. Njegov je značaj utoliko veći što ne postoje srednjovjekovni izvori koji omogućavaju uvid u tako širok dijapazon pitanja i promatranje tako širokog prostora na jednom mjestu, u formi sažetka cjelokupnog stanja po mnogobrojnim segmentima. Osim što u njemu vrlo jasno prepoznamo teritorijalnu organizaciju srednjovjekovne Bosne, on nam nudi i mogućnosti uvida u ekonomske potencijale cjelokupnog područja. Društvo i društvena tranzicija jedno su od mnogobrojnih pitanja koja se prepoznaju iz ovog izvora. Mi vidimo kako se pojedina područja i pojedinci integriraju i pozicioniraju u novom društveno-ekonomskom sistemu. On nam nudi odgovore na pitanje vojne organizacije, stepena i načina integracije pojedinih slojeva srednjovjekovnog bosanskog društva. Ovdje je posebno važno naglasiti da taj izvor, vrlo dokumentirano i argumentirano, ukazuje na same početke i početne razmjere prihvatanja islama kao pitanja koje se često mistificiralo i kojem se nerijetko pristupalo populistički. On naprosto premošćuje historijske i civilizacijske razdjelnice dva razdoblja, srednjovjekovnog i ranog novovjekovnog.

Najznačajniji, najobuhvatniji i najobimniji izvor predstavlja *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine*.¹² Ovim voluminoznim četverotomnim izvorom obuhvaćen je prostor od Zvečana i Mitrovice na jugoistoku do Bihaća, Cazina i Bužima na sjeverozapadu. Od svih drugih objavljenih izvora on je najobimniji, najsvēobuhvatniji i najsažajnjiji. Ono što ga u odnosu na sve druge izvore razlikuje jeste cjelovitost popisivanog područja, koje je sačinjavalo 55 nahija sa svim fiskalnim jedinicama i fiskalnim obavezama, te gradskim naseljima Bosanskog sandžaka. Taj izvor najbolje reflektira stepen dostignutog razvitka društvenih procesa i potencijala Bosanskog sandžaka iz perspektive državne birokratije. Za područje Bihaća i taj dio Pounja, to je prvi osmanski izvor uopće koji obuhvata taj prostor. Jedno od mnogobrojnih pitanja koje se odslikava iz ovog izvora jeste dostignuti stepen prihvatanja

¹¹ Aličić, 2008.

¹² Handžić, 2000a; 2000b; Kupusović, 2000; Buzov, 2000. Ovaj izvor sadrži ukupno 2.527 stranica i to je ono što predstavlja njegovu dodatnu vrijednost. Da ništa drugo nije objavljeno u navedenom razdoblju, to bi predstavljalo značajan rezultat i veliki poduhvat.

islama u Bosanskom sandžaku, dostignuti stepen razvitka gradova i druga slična pitanja. Ono što ovom izvoru daje dodatnu vrijednosnu notu jeste obimna uvodna studija Ahmeda S. Aličića, koja predstavlja pogled na agrarne odnose, bez čega nema razumijevanja ovog izvora,¹³ koliko god se historio-grafska kritička misao s pravom ne slagala s nekim iskazima u tom uvodu.¹⁴ Ono što je mnogo važnije, tom je studijom ponuđen ključ za pitanja bez kojih bi razumijevanje sadržaja izvora za mnoge bilo ne samo otežano nego i nemoguće. Ono bi bilo svedeno na puko faktografsko korištenje podataka bez mogućnosti razumijevanja suštinskih pitanja koja bi trebalo rekonstruirati i interpretirati na temelju jednog tako izdašnog i sadržajem bogatog izvora. Autor uvodne studije objasnio je, prije svega, način i proces popisivanja, tehnologiju i metodologiju popisivanja, administrativne termine, a potom i značaj tih izvora sa stanovišta agrarnih i svojinskih odnosa i načina reguliranja tih odnosa te značaj ovog izvora za demografska i antropogeografska istraživanja, historijsku geografiju, kao i jezička i druga istraživanja. Ova je studija podjednako upotrebljiva za sve druge izvore ove vrste, a posebno one koji su nastajali prema istom principu tokom 16. stoljeća.

U nekoliko izvora tretirano je područje zapadne Bosne, koje je pripadalo Kliškom sandžaku. Tu prije svega mislimo na *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*.¹⁵ Nekoliko je značajki koje treba istaći u ovom kontekstu. To je prvi obimniji i u cijelosti obrađeni i publicirani izvor te vrste po uspostavi Kliškog sandžaka (1537) kao zasebne administrativne jedinice. Ocjena koja vrijedi za druge slične izvore ove vrste vrijedi i za ovaj. Budući da je to prvi popis nekih područja koja su ušla u administrativni okvir Kliškog sandžaka, to ga čini značajnijim za te krajeve. S druge strane, on je ogledalo nove administrativne, teritorijalne organizacije, ali i fiskalne distribucije dijela privrednih potencijala tog područja među onim što se uvjetno rečeno definira kao feudalna klasa osmanskog sistema.

Još jedan sličan izvor, *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*,¹⁶ odnosi se na ovo područje iz istog razdoblja, administrativno i teritorijalno, ali i po svome suštinskom karakteru potpuno identičan. On predstavlja svojevrsan nastavak prethodnog izvora i oni se, što je vrlo bitno, sadržajno nadopunjuju. To upotpunjuje cjelinu jednog prostora u novom državno-pravnom i društveno-ekonomskom sistemu. Za

¹³ Aličić, 2000: III–XXXVII. Kraći osvrt na ovaj izvor dat je i na skupu 2000. godine (Zlatar, 2003).

¹⁴ Moaćanin, 2003.

¹⁵ Spaho et al., 2007.

¹⁶ Hafizović, 2014.

razliku od prvoga, koji obuhvata “rezervni” korpus vojničkog sloja (*askera*), uključujući i birokratiju, ovaj primarno obuhvata aktivni vojnički sloj, posadnike i njihove lenske posjede na području Kliškog sandžaka. U osnovi, on nam daje sliku jednog segmenta vojnog uređenja, vojnu strukturu koja je izvore svoga finansiranja crpila iz lenskih posjeda zapadnih krajeva Bosne i Dalmacije, odnosno Kliškog sandžaka. Obuhvaćeni su lenski posjedi posadnika: *Livno, Prozor, Susid, Akhisar, Fenarlik, Gölhisar, Sokol, Belgrad ili Dlamoč, Sinj, Vrhrika/Vrlika, Knin, Drniš i Nečven*, te svakako i svi drugi detalji koji se tiču mnogih pitanja, privredne, društvene naravi, koji se suštinski ni u čemu ne razlikuju od naprijed istaknutog izvora za Kliški sandžak. Tako je zaokružen pogled na jedan širok prostor zapadne Bosne i jadranskog zaleđa sredinom 16. stoljeća.

S obzirom na brojne otežavajuće okolnosti koje prate rad na ovim izvorima i njihovo publiciranje, vrlo značajno postignuće i značajan rezultat za historiografiju predstavlja objavljivanje opširnog popisa za Hercegovinu iz 1585. godine.¹⁷ Teško je obuhvatiti sve pozitivne aspekte objavljivanja jednog ovako sadržajnog izvora. No poći ćemo od neke praktične dimenzije. Prije svega želimo skrenuti pažnju na njegovu voluminoznost od preko 1000 (1050) stranica izvornog teksta. Druga značajka je u tome što izvor, zajedno s opširnim popisom iz 1477. za Hercegovinu, zatvara jedan vremenski okvir i omogućava uvid u sve procese koji su se odvijali tokom jednog stoljeća (1477–1585) na području Hercegovine. Time je hercegovački prostor dobio vrlo značajan stepen pokrivenosti po vremenskoj vertikali oko jednog stoljeća, najznačajnijim privrednim, društvenim i drugim promjenama. U ovom kontekstu neophodno je istaći da se teritorijalno nadovezuje na druga susjedna područja, Klis (1550) i Bosnu (1604). To nam omogućava paralelno promatranje jednog zaista širokog područja u relativno kratkom vremenskom razdoblju.

Ovo izdanje na svome početku ima kanunnamu iz 1585. godine i ovo je jedan od rijetkih popisa koji se kod nas objavljuje zajedno s kanunnamom. Razlog tome je vrlo čest izostanak kanunname u pojedinim popisima. Kanunnama je ta koja predstavlja ključ za razumijevanje i tumačenje cjelokupnih agrarnih odnosa, položaja i obaveza proizvođača, svih poreskih obaveza, prometa roba, stoke, žitarica na području jednog sandžaka. Jednostavno, sve ono što podliježe oporezivanju kao novostvorena vrijednost ili ono na čemu se ostvaruje profit sadržano je u tekstu kanunname. Dakle, ona definira sve

¹⁷ Aličić, 2014.

poreske obaveze, ma od čega ili radi čega se one uzimale. Ovo posebno ističemo zbog toga što je do sada poznata jedna objavljena kanunnama za sandžak Hercegovina, i to iz kasnijeg perioda (1636–1638). Bez obzira na tekstualne i pravne sličnosti između te dvije kanunname, ova pravne i agrarne propise pomjera preko pola stoljeća naprijed, ali je značajnija i po tome što se objavljuje uz sami popis kao ključ za razumijevanje suštine njegovog sadržaja, položaja i statusa grupa ili fiskalnih obaveza. Na temelju nje se u suštini obračunavaju sve obaveze i prihodi upisani popis.

Ako su prethodni izvori imali obilježja zaokruženih administrativnih prostora, s manje-više sličnim sadržajima, vrlo detaljnim popisom mjesta, domaćinstava kao fiskalnih jedinica s njihovom područnom distribucijom, vrlo obuhvatnim sadržajem naselja i domaćinstava u naseljima, onda izvor iz 1701. ima znatno drugačiju prirodu. To je popis graničnog pojasa nakon Karlovačkog mira,¹⁸ vraćenog Osmanskom carstvu, kako to govori njegov naslov, i sadrži pogranični pojas tri sandžaka: Krka, Klis i Hercegovina. To je izvor koji obuhvata pojas koji je bio okupiran i zaposjednut od Mletačke republike (*mukate, hasove, vakufe, gedik-timare, zeamete i timare eškindžija*). On je iznimno značajan zato što pokazuje stanje koje je nastalo kao posljedica rata i devastacije graničnog pojasa, ali i pokušaj vraćanja života u sela i posjede napuštene uslijed rata i okupacije.

U dosadašnjem predstavljanju dominirali su uglavnom izvori ranog razdoblja, vrlo opširni i sadržajni, teritorijalno veoma obuhvatni. Međutim, naša historiografija oplemenjena je izdanjem izvora koji se odnose na posljednje godine osmanske uprave u Bosni. Izvor je vrlo neobičan i rezultat je komunikacije koja je vođena najčešće na lokalnom nivou, premda ponekad odražava i komunikaciju prema centru pokrajine. U preko pet stotina dokumenata, pod naslovom *Protokol (defter) Gornjetuzlanske nahije 1873–1876*,¹⁹ sadržana su mnogobrojna pitanja koja se susreću, problemi različite naravi, ali i odgovori na sve pojave na području Gornje Tuzle.

Iako izvor ima obilježje užeg područja, on ima širi vojno-politički značaj. Naime, on se može promatrati u kontekstu širih prilika, u vrijeme ustanka nemuslimanskog stanovništva, poticanog izvan Bosne, širokog antiosmanskog pokreta na Balkanu, ali i pokušaja preliivanja i praktične realizacije velikodržavnog projekta iz Srbije u Bosnu. Kroz ovaj izvor reflektiraju se političke, vojno-ekonomske, socijalne, administrativno-upravne, kulturne i obrazovne prilike, briga vlasti i zbrinjavanje porodica vojnika koji su izginuli u ratnim

¹⁸ Hafizović, 2016.

¹⁹ Nakičević, 2015.

dešavanjima, briga o vojnicima i rezervistima, logistička podrška – u odjevnim predmetima (odjeći i obući), mobilizaciji, dezerterstvu, policijskim ili vojnim izvještajima – i mnoga druga pitanja koja nalazimo u jednom korpusu koji broji preko pet stotina različitih službenih zabilješki. To je ono što posebno treba istaći, jer nije riječ o dokumentima nastalim kao rezultat subjektivne percepcije, nego su u pitanju zabilješke službenog organa koji materijalne činjenice i dokaze utvrđuje po strogo utvrđenom principu i metodologiji kao dokaz za bilo koji problem ili pitanje, za čijim rješenjima nadležni trebaju tragati. S druge strane, ovaj izvor reflektira životnu svakodnevicu običnog čovjeka u sistemu s problemima koji ga prate i njegovo pozicioniranje u labirintima otežanih životnih okolnosti.

I najzad, najsvježije historiografsko osvježenje je jedno vrlo značajno izdanje pojedinačnih osmanskih dokumenata *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana u Fojnici*.²⁰ Riječ je o dokumentima iz 16. i 17. stoljeća (1511–1646), s dragocjenih stotinu dokumenata koji govore o životu i položaju Katoličke crkve i samostana u srednjoj Bosni, o svemu onome što su oni živjeli, odnosu vlasti i Crkve, birokratskim procedurama u rješavanju pitanja od interesa za Katoličku crkvu, posebno odnosu pravoslavnih sveštenika prema katolicima, pokušaju uzurpacije i prisvajanja prava na crkvene daće i njihovog ubiranja od katolika. Ovi su izvori napokon iz “arhivske tišine” dospjeli u javni prostor i oni će postepeno ulaziti u naučni diskurs, dobivati ono mjesto koje im pripada. Nema sumnje da će pomoći u osvjetljavanju nekih manje poznatih dionica iz života bosanskih redovnika, ali će isto tako i demistificirati neka pitanja koja se vrlo često u historiografiji provlače u izrazitim ideloškim konotacijama. Ne znamo na čemu je temeljena tvrdnja koja prati ovo iznimno značajno izdanje da je nakon 1463. fojnički “... Samostan je ubrzo porušen...”²¹ Vrlo kratko, čista neistina. Dakle, tvrdnja koja se ne može ničim potkrijepiti. Ovaj obrazac postao je historiografski standard za gotovo bilo kakav diskurs o samostanima ne samo u Fojnici nego i o ostalim u srednjoj Bosni. Svi osmanski izvori poslije 1463. pa do kraja 15. stoljeća uredno dokumentiraju samostane, broj redovnika koji služe u njima, ponekad i poimenično. Takve paušalne tvrdnje u historiografiji postaju uobičajene. Nepoštivanje procedure pri proširivanju i dogradnji samostana

²⁰ Ursinus, 2018a; 2018b.

²¹ Ne samo samostan u Fojnici nego i drugi samostani (Visoko, Kreševo) u susjedstvu ostali su i opstali usprkos upornom i kontinuiranom unošenju zabuna i zabluda ove vrste. Već u prvim osmanskim izvorima nastalim poslije 1463. uredno su dokumentirani s brojem redovnika u njima: Fojnica, samostan, tri lica (redovnika), Kreševo, samostan, tri lica (redovnika), Visoko, samostan, dva lica (redovnika). (Aličić, 2008: 45, 46, 48)

uslijed dotrajalosti 1521. dovelo je do intervencije i rušenja, a ne 1463. godine kao posljedica promjene sistema. Zakonskim i pravnim procedurama nisu podlijegali samo samostani nego i bilo koji drugi objekti, uključujući vojne utvrde, pa i džamije. Ni pretvorba mesdžida u džamiju nije bila moguća bez prethodno provedenog postupka i dopusta sultana, kadijske dozvole i odgovarajućeg nadzora.²² Na probleme birokratske i systemske naravi nisu nailazili samo crkveni objekti nego i džamije na čiji se popravak, i usprkos pozitivnoj sultanskoj odluci, čekalo ponekad veoma dugo, preko dvije decenije.²³ Čak, kada sve to zanemarimo, dva dokumenta (1525. i 1527) koji govore o rušenju (1521) ne mogu opravdati navod s korice ovog nadasve dragocjenog izdanja, niti generalizirati stanje i definirati ga “mračnim dobom”. Uostalom, to se najbolje vidi iz objavljenih dokumenata. Stoga je značajno da su ovi dokumenti objavljeni i oni će pomoći u rasvjetljavanju nekih pitanja koja se odnose na život Crkve u tom periodu.

2.2. Publiciranje sidžila

Drugi set izvora čine sudski protokoli *sidžili* kojih je objavljen veći broj. U našoj historiografiji često se skretala pažnja na značaj ovih izvora, ali se, barem u ranijoj praksi, gotovo uopće nisu integralno obrađivali. Korišteni su i predstavljeni na različite načine, ali je njihovo objavljivanje uglavnom izostajalo. U nekoliko slučajeva jeste rađeno na cjelovitom prevođenju, no ni u tim slučajevima, uslijed složenosti naučne obrade i pripreme, nisu publicirani

²² Dostović, 2012: posebno 61-62, 84.

²³ Godine 1566. upućen je odgovor na zahtjev iz 1543. godine o popravci džamije u tvrđavi Sinj. “Raniji skradinski kadija je dostavio Visokoj Porti arz, u kome je izvijestio: Na sud je došao narod iz tvrđave Sinj, koja se nalazi u unutrašnjosti kadiluka Skradina, pa su izjavili. Džamija koja se nalazi u gore navedenoj tvrđavi, njegovog carskog visočanstva, sagrađena je od drveta. Ona je sada toliko dotrajala pa se u njoj ne može obavljati molitva. Molimo da se njezini zidovi sagrađe od kamena. Naveli su da je za njenu gradnju bilo potrebno približno 15.000 akči, prema utvrđenom proračunu. Tako je narod podnio izvještaj kod suda. Tada je naređeno da se zidovi te džamije izgrade od kamena, a navedeni iznos da se uzme iz prihoda sa skela Šibenika i Skradina, pa da se troškovi podmire. O tome je poslana carska naredba ramazana 950. (decembar 1543) godine. Sada je gore navedeni kadija (Skradina) dostavio svoj arz u kome je izvijestio da taj iznos sve do sada nije naplaćen zbog toga što ponekad emini to izbjegavaju a ponekad i žitelji u tvrđavi. Kako je carski ferman stigao, prošlo je mnogo vremena, pa se ukazala potreba da se ponovo podnese arz. Tako glasi ovaj izvještaj. Na osnovu toga naređujem: Po primitku ovoga moga carskog naređenja, gore navedena džamija prema odredbama moje ranije zapovijedi, izgradit će se od kamena. To ima da se obavi. Potrebne troškove ćete iz prihoda tamošnjih mukata sa hassova, pa podmiriti i utrošiti. Sve napravljene troškove ćete pojedinačno uvesti u spisak, pa po dovršenju izgradnje isti potpisati i ovjeriti, potom dostaviti Visokoj Porti. Za sav izuzeti novac ćete izdati potvrde eminima. Prilikom trošenja ćete dobro paziti, da od predviđenog iznosa što manje potrošite da to dovršite. Treba se čuvati uzaludnog trošenja i rasipanja. Tako primite k znanju. Izdato, 24. šabana 973. (16. 3. 1566) godine.” (OIS, ANU BiH, Muhime defteri, 139, 262-262. preveo Abdulah Polimac)

i ostajali su nedovršeni u rukopisnim formama. Jedini cjelovito obrađeni i objavljeni sidžil odnosio se na Mostar.²⁴ Stoga bi se moglo kazati da je ranija obrada uglavnom bila u “pokušaju”, nedovršena ili u formi regesti i za internu upotrebu. Najviše ih se odnosilo na Hercegovinu. Regeste za neke kadiluke u Hercegovini (*Nevesinje, Blagaj, Mostar*) nastale su u dugogodišnjem radu Hivzije Hasandedića u Arhivu Hercegovine (do 1976), dva nedovršena i nepripremljena prijevoda sidžila *Tešanjskog kadiluka* čije su radne verzije nastale 1975. i 1990, zatim *Jajački sidžil* (1694) rađen 1985. godine. Čak je i prva gruba verzija prijevoda *Novopazarskih sidžila* nastala prije 1992. godine. Dakle, publicirano nakon 2000. godine uglavnom je započeto i u nekoj formi već bilo rađeno prije 1992. godine. Jedini potpuno novi rad na planu pripreme izvora predstavljali su *Maglajski sidžili (1816–1840)*.²⁵ Potaknuto nedaćama agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) te stradanjem arhivske i rukopisne građe, dio već davno započetih prijevoda ili neke druge obrade dobio je svoju izlaznu formu poslije 2000. godine.

Svaki izvor je dragocjen i specifičan na svoj način. Sidžili se ipak u mnogo čemu izdvajaju, posebno po vrstama dokumenata koje sadrže, što omogućava promatranje različitih aspekata života²⁶ jednog vremena. Kako god po svom nazivu zvučali lokalno, oni ipak nadilaze granice jednog sudskog okruga. Odražavaju međusobnu lokalnu i pokrajinsku administrativnu komunikaciju, ali i komunikaciju ka centru i iz centra ka lokalnim zajednicama. Dakle, nude dva različita pogleda na probleme, iz perspektive periferije te iz perspektive centra sa širokim i raznolikim spektrom pitanja i problema lokalne zajednice i pojedinaca u društvu i sistemu općenito. Stoga bi se moglo kazati da je heterogenost sadržaja jedna od najznačajnijih odlika ovih izvora.²⁷

Ovisno o metodama klasifikacije, kao i drugim okolnostima, sidžili mogu sadržavati do pedeset i više različitih vrsta dokumenata ili različitih vrsta predmeta, koji predstavljaju pravi tematski mozaik, neizmjeran istraživački potencijal za pravna, ekonomska, društvena, socijalna, sociološka pitanja i brojne druge povijesne teme, ali i znatno šire od toga. Kada su sidžili u pitanju, moguće je ukazati na nekoliko područja na koja se odnose objavljeni izvori, i to Mostar u širem smislu (*Mostar, Blagaj, Nevesinje*), zatim *Tešanj* i *Novi Pazar*.

²⁴ Mujić, 1987.

²⁵ Bojanić-Lukač i Katić, 2005.

²⁶ Nedeljković, 1954.

²⁷ *Ibid.*; Čar-Drnda, 1984; 1987; 1989.

Treba naglasiti jednu drugu koincidenciju kada su u pitanju ovi izvori. Od četiri objavljena sidžila izvan Mostarske regije, tri se odnose na međuprostor Doboj – Tešanj – Maglaj, ili preciznije kadiluk Tešanj, jer je i nahija Maglaj, koja je posljednjih godina 18. stoljeća (1794/95) izdvojena kao zaseban kadiluk, pripadala Tešnju. Jedan izvor ove vrste pripada području Novog Pazara. Ako bi se tražili zajednički imenitelji, onda bismo mogli istaknuti vremensku pripadnost, jer se svi odnose uglavnom na približan vremenski okvir, druga polovina 18. stoljeća (*Tešanjski, Novopazarski*), dok se *Maglajski* odnosi na prvu polovinu 19. stoljeća, što nije neka velika vremenska distanca i razlika. Time su, prije svega, ta područja, ali i Bosna u cjelini, dobila pretpostavke za sagledavanje mnogobrojnih naprijed istaknutih pitanja. Posebno što navedeni izvori sadrže dokumente ne samo za uže područje na koje se odnose nego i za ejalet u cjelini, a ponekad i znatno širi prostor.

3. Metodološki pristupi u obradi izvora

Metodologija objavljenih izvora je nešto čemu treba kritički pristupati. Stručna dimenzija koja pripada sferi prevodilaštva nije upitna i ona pripada visokim standardima struke. No, neki segmenti su metodološki vrlo neujednačeni, kako god to promatrali. Kada su defteri u pitanju, tu se prepoznaju dva različita, i to vrlo upečatljiva pristupa. Jedan se može mjeriti kriterijima “klasičnog razdoblja” pripreme izdavanja ovih izvora, s vrlo bogatim, sadržajnim uvodnim studijama koje su vrlo bitan segment objavljivanja i razumijevanja izvora.²⁸ No, ponekad se u tim slučajevima ulazilo u suviše polemike, kojima nije mjesto u ovakvim izvorima, koliko god sami izvori nudili mnogo toga čime se demistificiraju stereotipi ili historijski diskursi koji ponajmanje uporišta imaju u historijskoj realnosti. Kritički aparat bi se također mogao ocijeniti na identičan način, dvojakim: od “raskošnijeg” do onog suhoparnog, svedenog isključivo na ubikaciju naseljenih mjesta, koja jeste važna za razumijevanje i orijentaciju, ali ne bi trebala biti jedini element u pripremi ovako značajnih izvora. Diplomatička i kritička analiza objavljenih izvora često nedostaje ili je vrlo skromna, bez značajnijeg konteksta koji bi korisnike uveo u suštinu izvora i njegov značaj. Posebno što raskoš sadržaja ovih izvora naprosto nameće obavezu i čini nužnim znatno obimnije i sadržajnije uvodne

²⁸ S tim u vezi, 21. i 22. decembra 1985, u organizaciji Orijentalnog instituta, održano je dvodnevno naučno savjetovanje o problemima savremene orijentalistike i historije naše regije pod osmanskom vlašću. Rezultat tog savjetovanja su zaključci doneseni 21. i 22. aprila 1986. u SANU o metodama objavljivanja historijske građe na orijentalnim jezicima. Vidi: Питања савремене оријенталистике, 1986.

studije zarad šireg čitalačkog korpusa koji ne pripada užem osmanističkom polju istraživanja. Odgovarajuća kritička valorizacija, detaljna kontekstualizacija nužan je preduvjet razumijevanja, ili barem lakšeg razumijevanja samih podataka koje objavljeni izvori sadrže. U tom pogledu stvari su mogle biti naprednije.

Po svome metodološkom obrascu *Fojnički dokumenti* se mogu svrstati u red uspješnih izdanja rađenih po zavidnim standardima u četiri varijante – faksimili, transkripcija, prijevod, prijevod na njemački i regeste Matasovića. Budući da su dokumenti prevedeni s osmansko-turskog na njemački, a potom s njemačkog za naše govorno podneblje, to su dokumenti izgubili na stilu, no to je zanemarljivo u odnosu na značaj njihovog publiciranja. Slično je i s transkripcijom koja je isuviše pojednostavljena i nije na kvalitativnom nivou samoga izdanja.

Kada su sidžili u pitanju, tu su stvari također vrlo neujednačene, ali je lakše praviti klasifikaciju po nekim drugim kriterijima. Već je naprijed istaknuto da mnoga od tih izdanja prvobitno nisu rađena namjenski za publiciranje. To je karakteristika sidžila koji se odnose na Hercegovinu. Svi su oni nastali u formi regesti bez odgovarajućeg kritičkog aparata i mnogo prije agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992).²⁹ Budući su rađeni više za internu upotrebu, to im se može tražiti više slabosti. Kako je jedini način da se trajno sačuvaju bio njihovo objavljivanje, to se tome i pristupilo, bez dodatne obrade koja bi zahtijevala novo vrijeme i mnogo toga što bi pratilo njihovu doradu. I u formi regesti, ti izvori mogu biti vrlo korisni, informativni i upotrebljivi. S obzirom na to da su rađeni u formi kratkih zabilješki, nemaju nikakav kritički aparat, a što je, s obzirom na to da se radi o vrlo sažetim registama, moguće i očekivati. Čak i regeste unutar pojedinih izdanja nemaju ujednačen kriterij. One se kreću od potpunog sadržaja nekih kratkih dokumenata do naslova nekih cirkularnih dokumenta centralnog ili pokrajinskog ishodišta, koji se odnose na širi kontekst događanja u pokrajini. Isto je i s nekim drugim dokumentima dužeg i složenijeg sadržaja. Kao što je naprijed istaknuto, u vrijeme njihovog nastanka to nije bilo ni predviđeno za publiciranje i tu se krije uzrok manjkavosti te vrste. Regeste su tek smjerokaz ozbiljnim istraživanjima, upute u potrazi za sadržajima ovisno o interesu istraživača s veoma ograničenim mogućnostima iscrpnijeg korištenja.

Drugu kategoriju izvora čini nekoliko sidžila rađenih različitim metodološkim pristupima, po naučnoj metodologiji i s mnogo više naučne aparature i

²⁹ Opširnije u bibliografiji na kraju rada. Sve regeste uradio je Hivzija Hasandedić.

cjelovito. I tu su, međutim, uočljive razlike i prepoznaju se tri različita obrasca u obradi – Maglajskih sidžila, sidžila kadiluka Tešanj i Novi Pazar. Ta razlika je uvjetovana kako subjektivnim tako i objektivnim faktorima. Ako bi se tražile sličnosti, moglo bi se kazati da metodološki pristup povezuje *Maglajske 1816–1840.* i *Novopazarske sidžile (1766–1768)*. Oni su rađeni u naučnoj transkripciji, prijevodu i faksimilima, što je maksimalan uspjeh u objavljivanju ove vrste izvora. Premda neke objektivne okolnosti nisu išle naruku u pripremi za objavljivanje *Maglajskih sidžila 1816–1840*, jer je riječ o fragmentima, a ne o cjelovitom izvoru s jasnim početkom i krajem, oni su složeni po svom tematskom principu, dobili su kvalitetnu stručnu i naučnu obradu, tako da je nedostatak objektivne naravi nadomješten stručnom i kritičkom obradom na najvišem nivou. Prednost ovakvog načina obrade leži u tome da je, osim osnovnog, ponekad rezimiranog sadržaja, zainteresiranim omogućen uvid i u transkribovanu varijantu te sam izvornik. Time je izdanje učinjeno prohodnim i izvan našega govornog podneblja u kojem god govornom području bude korišteno. Za svaku vrstu dokumenata dat je vrlo kvalitetan analitički uvod kao neka vrsta rezimiranog sažetka suštine pitanja na koja se pojedini dokumenti odnose, što je od iznimnog značaja za čitatelje općenito, njihovo uvođenje u samu problematiku na koju se odnose predmetni segmenti sidžila.

Sidžili kadije Novog Pazara (1766–1768)³⁰ predstavljaju izdanje fragmenta dva sidžila obrađena sličnim metodološkim pristupom kao i Maglajski. Ono što donekle ovo izdanje razlikuje od prethodnog jeste prijevod *in extenso* s vrlo opširnim podnožnim napomenama, ponekad neuobičajeno dugim, gotovo enciklopedijskog karaktera. Ako za struku možda mogu biti opterećujuće, sasvim sigurno dobro dođu onima koji se žele ovim pitanjima baviti, a ne pripadaju specijalističkom polju osmanistike. Ono što se mora istaći jeste to da je obrađivač ulazio i u ona pitanja koja izlaze iz sfere jezičke struke i historijske nauke i pripadaju čisto šerijatsko-pravnim pitanjima, poput nasljednog prava, ili pak teološkim pitanjima. To u svakom slučaju čini jasnijim sadržaj i suštinu pojedinih dokumenata i predmeta ovog vrlo značajnog izvora. Uza sve druge pozitivne vrijednosti objavljivanja ovog izvora naglašavamo i to da on predstavlja značajan doprinos i nekim pitanjima položaja Pravoslavne crkve na našim prostorima u osmanskom periodu. Značaj ovoga izvora danas je veći tim prije što izlazi iz okvira lokalnog i ima vrlo veliku važnost za regionalnu historiografiju, posebno u onim segmentima o kojima rijetko imamo

³⁰ Aličić, 2012.

priliku susretati objavljene dokumente poput maloprije spomenutih. Ono za čim se može žaliti jeste činjenica da se radi o tek dva fragmenata sidžila, u prvom slučaju 12, a u drugom 18 listova izvornika. Izuzetno dobra tehnička oprema ovog izdanja učinila je da su kopije gotovo dostigle originale ovoga izvora i to je ono što ga znatno izdvaja u odnosu na druge.

*Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740–1752)*³¹ i *Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*³² imaju prijevod izvornika “in extenso” s odgovarajućim uvodnicima i kritičkim aparatom, što ih svrstava u red izdanja koja zadovoljavaju standarde struke i nauke. Šteta što su limiti neke druge naravi uskratili da se uz prijevode objave faksimili. U prvom slučaju original nije sačuvan jer je stradao u planetarnoj katastrofi 17. maja 1992. godine kada od granata s agresorskih položaja nije pošteđeno ni pokretno kulturno naslijeđe, rukopisne i arhivske zbirke, biblioteke i sl. U drugom, objavljivanje izvornika limitirano je finansijskim razlozima. Ova dva izdanja ipak imaju ponešto i zajedničkog. Nastajali su mnogo prije objavljivanja, u periodu od 1975. do 1990. godine, ali su se pojavili znatno kasnije. Iz te činjenice proistjecala su i druga ograničenja, uslijed kojih nije bilo moguće dostići optimalna rješenja i kvalitet u njihovom objavljivanju. Metodološka dimenzija sidžila 1740–1752. možda je mogla biti kvalitetnija, ali je očito gubitak izvornika onemogućavao bilo kakvu dalju doradu i poboljšanja, koja u nedostatku izvornika nisu ni bila moguća. Ono što je mnogo značajnije jeste činjenica da se ova dva izvora hronološki nastavljaju i što se odnose na isti prostor, čime su pokrili značajan dio prošlosti mikroregije Žepče – Maglaj – Doboj – Tešanj. No i njihov značaj nadilazi uski teritorijalni okvir spomenutog međuprostora (Žepče – Maglaj – Doboj – Tešanj) jer po svojoj prirodi sadrži brojne dokumente koji se odnose na cijeli sandžak ili ejalet Bosna, ponekad i šire. U svakom slučaju to obogaćuje našu historiografsku produkciju i pretpostavke za mnoga istraživanja, historijske, ekonomske, pravne i druge naravi.

Rezime

Kao što se moglo vidjeti, iako u relativno kratkom periodu, objavljen je veoma značajan broj građe osmanskog porijekla, bez obzira na to što je priroda izvora raznolika. Rezultat je to i činjenice da je dio navedenog rađen i prije 1992, bilo kao projekti pojedinaca ili institucija. Građa jeste po svojoj vrsti možda jednolična, ali i pored toga omogućava izučavanje brojnih pitanja koja se mogu izučavati na temelju objavljenih izvora, što “jednoličnost” u potpunosti

³¹ Čar-Drnda, 2005: 153.

³² Husić, 2019.

čini marginalnom. Iako bi se u tom smislu možda moglo prigovoriti i sa stanovišta vremenske neravnomjernosti izvora, treba imati na umu i brojne druge faktore koji na to utječu. To je prije svega (ne)očuvanost građe za pojedina razdoblja, ali i odsustvo jedne strategije koja bi u svom programu koliko-toliko definirala određene smjernice kojima bi trebalo ići u popuni određenih vremenskih praznina, posebno kada je u pitanju 19. stoljeće. Bez obzira na tu vrstu nedostatka, može se reći da je u pogledu publiciranja izvora ovo razdoblje ipak bilo produktivno, premda se radilo i o značajnoj količini materijala prevedenog decenijama prije njegovog objavljivanja.

Published Ottoman Primary Sources as a Contribution to the Historiography of Bosnia-Herzegovina (2000–2019)

Conclusion

As was evident, even though the period in question was relatively short, a considerably large number of Ottoman materials were published, despite the diverse nature of the sources. This is partly a result of the fact that some of the above work was made even before 1992, either as projects of individuals or institutions. The material may be uniform in its kind, but it still allows the study of numerous issues that can be studied on the basis of published sources, which makes the “uniformity” of materials completely marginal. While an argument could be made in this respect with regard to the temporal disparity of sources, there are a number of other factors that need to be taken into account. First of all, the (lack of) preservation of the materials for certain periods, but also the absence of a strategy that would, in its program, at least to a point define certain guidelines that should be followed in filling certain time gaps, especially when it comes to the 19th century. Regardless of this kind of shortcoming, it can be said that in terms of publishing of sources, this period was still productive, even though there was a significant amount of material that was translated for decades before its publication.

Izvori i literatura

Objavljeni izvori

- Aličić, A. S. (1985) *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Aličić, A. S. (2008) *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Islamski kulturni centar, Mostar.
- Aličić, A. S. (2012) *Sidžili kadije kaze Novi Pazar od 1766. do 1768. godine*, Historijski arhiv – Istorijski arhiv “Ras”, Sarajevo – Novi Pazar.
- Aličić, A. S. (2014) *Katastarski popisi ejaleta Bosna. Opširni katastarski popis za oblast Hercegovu iz 1585. godine*, sv. I–II, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Bojanić-Lukač, D. i Katić, T. (prir.) (2005) *Maglajski sidžili 1816–1840*, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo.

- Buzov, S. (2000) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. III, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Čar-Drnda, H. (2005) *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740–1752)*, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illustrantia, Tomus Undecimus, Serija V, Sidžili, Knjiga 1, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Hafizović, F. (2016) *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke republike 1701. godine*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta Zagreb – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo.
- Hafizović, F. (prir.) (2014) *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Naučnoistraživački institut “Ibn Sina”, Sarajevo.
- Handžić, A. (1986) *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Građa, knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 22, ANUBiH – Sanu, Sarajevo – Beograd.
- Handžić, A. (2000a) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. I/1, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Handžić, A. (2000b) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. I/2, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Hasandedić, H. (2009a) *Sidžil Blagajskog kadije 1728–1732*, Islamski kulturni centar, Mostar.
- Hasandedić, H. (2009b) *Sidžil Nevesinjskog kadije 1767–1775*, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar.
- Hasandedić, H. (2011) *Sidžili Mostarskog kadije, fragmenti iz 1044–1207 h. godine / 1635–1793 godine*, Arhiv HNK/HNŽ, Mostar.
- Hasandedić, H. (2014) *Sidžil Mostarskog kadije, fragmenti iz 1179–1182 h. g. / 1765–1769. godine*, IC štamparija, Mostar.
- Hasandedić, H. (2015) *Sidžil mostarskog kadije 1243–1257. h. god. / 1828–1842. godine (regesta)*, Knj. 1, Muzej Hercegovine, Mostar.
- Sidžil Tešanjskog kadiluka iz druge polovine XVIII vijeka (1165–1204/1752–1790)*. (2019). S osmansko-turskog preveo Abdulah Polimac; upoređenje prevedenog teksta sa originalom, dopune prijevoda Salih Trako i dr. Lamija Hadžiosmanović; priredio Aladin Husić, uvod, napomene i rječnik termina, Opća biblioteka Tešanj, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut, Monumenta Turcica Historiam Slavorum Meridionalium Illsutrantia, Tomus Tertiusdecimus, Serija V, Sidžili, Knjiga 2, Sarajevo.
- Jačov, M. (1983) *Spisi tajnog Vatikanskog arhiva XVI–XVIII veka*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, II odeljenje, SANU, Beograd.
- Kupusović, A. (2000) *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, Sv. II, Bošnjački institut Zürich, Odjel Sarajevo – Orijentalni institut, Sarajevo.
- Nakičević, O. (prev. i prir.) (2015) *Protokol (Defter) Gornjetuzlanske nahije 1873–1876*, Centar za napredne studije, CNS – Centar za civilizacije na Balkanu Sarajevo – Istanbul.
- Spaho, Dž. F. et al. (2007) *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Ursinus, M. (prev. i prir.) (2018a) *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana*, 1–6, Acta Turcica 1–50 (Acta Turcica 1, knjiga 1–6), Franjevački samostan Duha Svetoga, Fojnica.
- Ursinus, M. (prev. i prir.) (2018b) *Osmanski dokumenti iz arhiva Franjevačkog samostana*, 1–6, Acta Turcica 1–50, (Acta Turcica 51–100 (Acta Turcica 2, knjiga 7–11), Franjevački samostan Duha Svetoga, Fojnica.

Literatura

- Aličić, A. S. (2000) Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću, *Prilozi* 29 (referati sa međunarodnog naučnog skupa "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.", održanog 4. i 5. novembra 1999. godine), Institut za istoriju, Sarajevo, 111-116.
- Čar-Drnda, H. (1984) Sidžil Tešanjskog kadiluka iz 1740–1746. kao historijski izvor, *Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine XVI–XVII*, Sarajevo, 119-126.
- Čar-Drnda, H. (1987) Zbirka sidžila Gazi Husrev-begove biblioteke, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke XIII–XIV*, Sarajevo, 53-64.
- Čar-Drnda, H. (1989) Sidžil visočkog kadiluka (1755–1810) kao historijski izvor, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 38, Orijentalni institut, Sarajevo, 253-265.
- Dostović, N. (2012) Dva dokumenta iz Tuzlanskog sidžila iz 1054–55, 1644–45, *Anali GHB XXXIII*, Sarajevo, 59-106.
- Moačanin, N. (2003) Staro i novo u osmanističkim istraživanjima povijesti Bosne i Hercegovine koncem XX stoljeća, u: *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000.* (55-58), Posebna izdanja, knjiga CXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 36, ANUBiH, Sarajevo.
- Nedeljković, B. M. (1954) Sarajevski sidžil iz godine 1555–58. (o jednom važnom izvoru za pravnu istoriju Srba), *Istorija prava* IX (2), 189-199, i X (3–4), 419-434, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd.
- Pelidija, E. (2000) Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja XVIII stoljeća) u posljednje dvije decenije XX stoljeća, *Prilozi* 29 (referati sa međunarodnog naučnog skupa "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.", održanog 4. i 5. novembra 1999. godine), Institut za istoriju, Sarajevo, 89-109.
- Питања савремене оријенталистике (1986) Питања савремене оријенталистике у Југославији и методи објављивања оријенталних извора /1/, Закључци научног саветовања југословенских оријенталиста и историчара 21–22. април 1986, Балканолошки институт САНУ, Београд.
- Prilozi* (2000) *Prilozi* 29 (referati sa međunarodnog naučnog skupa "Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980.–1998.", održanog 4. i 5. novembra 1999. godine), Institut za istoriju, Sarajevo.
- Spajić, V. (1950) Zemljišnoknjižni sistem u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka, *Istorijsko-pravni zbornik* II (3–4), Pravni fakultet, Sarajevo, 15-37.
- Sučeska, A. (1983) Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke istoriografije o osmansko-turskom periodu i njeni dalji zadaci, *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945–1982)* (37-53), Posebna izdanja, knjiga LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 12, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Zlatar, B. (2003) Osmanski izvori objavljeni u periodu 1990–2000, u: *Naučni skup Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990–2000.* (155-159), Posebna izdanja, knjiga CXX, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 36, ANUBiH, Sarajevo.